

Mirko Bulat

RIMSKI ANTEFIKSI U MUZEJU SLAVONIJE

U Muzeju Slavonije u Osijeku nalazi se već odavno više osebujnih glinenih glava s nastavcima, koje većinom potječu iz Donjega grada Osijeka — mjesta stare rimske Murse. Za neke ne postoje nikakvi podaci o mjestu nalaza, no i za te možemo pretpostaviti da su također nađene u Osijeku. U novije vrijeme toj zbirci pridošle su još četiri više ili manje sačuvane takove glave s raznih mjesta u Donjemu gradu, i peta iz Batine Skele, prva u našoj zbirci koja ne potječe iz Osijeka. Kako se nitko dosada nije njima pozabavio, a smatramo da one po nekim svojim karakteristikama mogu predstavljati znatan naučni interes, odlučili smo da ih obradimo i objavimo.

Kod proučavanja tih »glava«, kod kojih su zastupana ustvari samo dva tipa-ovalno mladoliko, većinom žensko lice oivičeno osebujnim jako stiliziranim vijencem u više varijanata, i bradata tragična maska—nameće nam se više problema: što predstavljaju, iz kojeg razdoblja potječu, koji su im uzori i porijeklo, tko ih je i gdje radio, kakovoj su svrsi služili, gdje i kako su bili upotrebljavani, što znače i kakovo je porijeklo njihovih osebujnih ukrasa. Na ta i slična pitanja pokušat ćemo dati odgovor, no moramo odmah istaći velike teškoće koje smo imali u nedostatku odgovarajuće literature i analogija.

Prije svega smatramo da se radi o antefiksima kakovi su služili kao ukrasni završetak kubura na krovovima antiknih zgrada u jednom dugom razdoblju od VI. st. pr. n. e. do u carsko doba, i da su kod nas dospjeli tek s rimskom okupacijom ovih krajeva. — Svi naši antefiksi rađeni su od dobro prečišćene i crveno do tamnije smeđe pečene gline, osim u dva slučaja: u jednom je glina svijetložućkaste boje, a u drugom je slabije pečena, što se vidi po sivom »jezgru« u prijelomu. Boja im je od svijetlocrvenkaste do tamnije crvenkastosmeđe boje, a samo u dva slučaja može se ustanoviti bojenje tamnije crvenom bojom.

Svi antefiksi sastoje se ustvari od dva dijela, prednjeg izrađenog u obliku lica, i stražnjeg u obliku oduljeg šupljeg nastavka, koji se ni u jednom slučaju nije sačuvao čitav. Sama lica su ozdo obično ravna, a uokvirena su kod tipa 1 neke vrste stiliziranim vijencem koji je išao od donjeg dijela jedne strane lica okolo naokolo do donjeg dijela druge strane, pokrivajući pri tom dio čela, obraza i uha. Taj je vijenac s prednje strane ravan i ukrašen raznim jako stiliziranim reljefnim ornamentima po kojima možemo razlikovati nekoliko varijanata. Imao je obično ravne rubove,

a gornji mu je dio bio ili u šiljak, ili zaokružen. Širina mu je obično 3—5 cm, a debljina oko 1 cm, s tim da na stražnjoj strani prelazi u spomenuti produžetak, bilo odmah ispod ruba, bilo nešto niže. Obično je više ili manje oštećen na donjim krajevima ili gore, a kod nekih primjeraka i sasvim manjka, što predstavlja znatne teškoće prilikom njihove determinacije. Katkada se gore ispred tog vijenca pojavljuju i jedno ili dva stepenasto ispupčena manja lučna ispupčenja, ukrašena na isti način kao i sam vijenac. Sa tog ukrasa mogu na čelo visjeti i bobice, dok u nekoliko slučajeva ispod vijenca naziremo dio neke vrpce, čija funkcija nije jasna. Za spomenute vijence nije sigurno da li predstavljaju jako stiliziranu frizuru, ili pak prednji dio nekog pokrivala glave, odnosno neki samostalni ukras lučnog oblika od tekstila ili nekog drugog materijala, na što će možda dati odgovor kasnija istraživanja.

Spomenuti stražnji nastavak je u svim slučajevima, osim u dva, bio još u vlažnom stanju grubo spojen sa stražnjom stranom lica, koja je ostajala obično koritasto udubljena, dok je kod nekih primjeraka ta udubina popunjena glinom i poravnana. Spomenuti nastavak je očito služio za pričvršćivanje, no o tome ćemo detaljnije raspravljati kasnije. Prelazimo na opis antefiksa:

1. Antefiks od svijetlocrvenosmeđe pečene gline, prikazuje mladoliko žensko lice oivičeno jako stiliziranim vijencem. Velike ovalne oči s plastično prikazanim kapcima i reljefnim jabučicama malo su koso položene, ravan nos je znatno istaknut, usne male i pune, brada zaobljena, što sve licu daje izraz blagog smiješka. Vijenac je ukrašen simetrično raspoređenim, jako stiliziranim ornamentom. Na dnu je s obje strane trostruki vertikalni ornament »ribljih kostiju« (čiji je početak s obje strane oštećen), a iznad toga je pet lukova s krajevima okrenutim prema gore, između kojih je po jedna također reljefna točka. Zatim je sa svake strane po jedan cvijet od pet točaka sa šestom u sredini (onaj na lijevoj strani je oštećen). Dalje prema gore odvaja se od vijenca stepenasto ispupčenje u obliku šiljatog luka koje se prema gore širi, ukrašeno poprečnim reljefnim crticama, nažalost oštećeno u sredini kao i veći dio gornje strane vijenca. Sa tog ispupčenja spuštalo se na čelo pet bobica, od kojih je srednja nešto veća. Na desnoj gornjoj strani vijenca iznad cvijeta sačuvan je još dio ukrasa u obliku grupe reljefnih lukova, dok je s njihove lijeve strane bio vjerojatno ornament riblje kosti kao dolje, odvojen od njih jednom vertikalnom reljefnom linijom. — Stražnja strana bila je koritasto udubljena, a od šupljeg nastavka za pričvršćivanje ostao je samo plitki potkovasti trag na mjestu gdje je bio pričvršćen, ukupne visine 11, širine 15, debljine 3 cm. Dimenzije samog antefiksa su 13,5×16×6 cm. Nalazište vjerojatno Osijek, dospio u muzej tridesetih godina ovog stoljeća pod nepoznatim okolnostima. Inv. br. 495; t. I, 1 i t. IX, 3.

2. Antefiks sličan prethodnom, crvenkastosmeđe boje, ali je ovalno mladoliko lice manje nego kod prethodnog. Razmjerno vrlo krupne, malo koso položene oči, odnosno njihovi kapci, označene su dvostruko urezanim linijama, unutar kojih su male reljefne zjenice. Tik ispod ravnog, malo oštećenog nosa su mala puna usta i obla brada. Razmjerno dosta širok vijenac ukrašen je slično prethodnom, ali postoje i neke razlike. Tako ornamenta riblje kosti dolje nema, a bočno su umjesto jednog, dva reda lukova, i to

vrhovima okrenutim prema dolje. Iznad njih su dva reda gusto poredanih poprečnih crtica, međusobno koso postavljениh, a ispod toga su iznad čela dva stepenasta ispupčenja u obliku šiljatih lukova, ukrašena također poprečnim crticama. Sa donjeg visi na čelo devet simetrično raspoređenih bobica, od kojih su srednje nešto veće. — Vrh vijenca i njegova lijeva strana su oštećeni. Na stražnjoj strani sačuvao se od nastavka, koji nije počinjao odmah od ruba vijenca, samo mali ostatak. Vanjske su mu dimenzije visina 10, širina 13 cm, nutarnje 8×9 cm. Dimenzije antefiksa: visina (nepotpuna) 14, širina 14, debljina (nepotpuna) 6 cm. Nalazište Osijek, iz zbirke M. Zuckera 1903. godine. Inv. br. 2913, t. I, 2.

3. Veći dio antefiksa tamnosmeđe boje, vrlo guste fature i grube izrade (kao da je greškom prejako pečen?), prikazuje isto mladoliko ovalno lice, ali grubo stilizirano, okruženo sličnim vijencem kao kod prethodnih. Ispod kosog čela sa krupne, malo kose oči s kopcima označenim urezima, i malim reljefnim zjenicama. Lijeва strana lica i vijenca je djelomično odbijena. Naročito gruba izrada ili posljedice lošeg pečenja primjećuju se na vijencu, koji ima vrlo neravnu površinu i neravan rub, a i straga je vrlo grubo formiran i zakošen prema sredini, gdje se primjećuje trag nastavka za pričvršćivanje. Sprijeda je imao vrlo sličan stilizirani reljefni ukras kao prethodni, koji je međutim ovdje rađen vrlo grubo. Sadašnje dimenzije su 15×10×6 cm. Nalazište Osijek, iz zbirke M. Zuckera 1903. godine. Inv. br. 2916, t. II, 1.

4. Ulomak gornjeg dijela antefiksa tamnije crvenkastosmeđe boje, dosta grube izrade i površine. Sačuvano je nisko koso čelo i djelomično oči i nos, te gornji dio stiliziranog vijenca sličnog prethodnom, u sredini kojeg je naknadno izbušena manja nepravilno kružna rupa.

Reljefni ukras vijenca sastoji se od dva reda reljefnih vertikalnih crtica, od kojih su gornje kraće, a donje duže, iznad dvostrukog ispupčenog ukrasa u obliku šiljatih lukova, čija je površina ukrašena isto takovim vertikalnim crticama. Sa donjega visi na čelo sedam bobica, od kojih je srednja nešto veća. Straga su preostali tragovi šupljeg nastavka za pričvršćivanje kao kod ostalih primjeraka. Sadašnje (nepotpune) dimenzije su 9x11x4 cm. — Nalazište Osijek, dar C. F. Nubera 1895. godine. Inv. br. 826, t. II, 2.

5. Ulomak desne strane antefiksa svijetlosmeđaste boje, ali slabije fature i pečenja (jedino kod ovog primjerka imamo deblju tamnije sivu prugu u prelomu uslijed nedovoljnog pečenja). Sačuvan je samo dio desnog obraza i desnog ruba vijenca, s istim stiliziranim reljefnim ukrasom vertikalnih nizova »riblje kosti«, horizontalnih lukova i cvijetom od pet točaka sa šestom u sredini, te ostatkom sličnog lučnog ornamenta iznad nje ga kao i kod našeg broja 1, tako da čak izgleda kao da su oba komada izišla iz istog kalupa. Stražnja je strana koritasto udubljena, a od šupljeg nastavka očuvao se samo mali ostatak. Sadašnje dimenzije su 12×8×9 cm. Nalazište Osijek, Donji grad, Trg Vladimira Nazora, nađen je u rovu za telefonski kabel uz zapadni rub nove tržnice, u šutu na dubini oko 0,6 m, dar Đorđa Radanovića 1959. godine. Inv. br. 7227, t. II, 3.

6. Antefiks svijetlocrvenkastosmeđe boje, grublje rađen, što se vidi i po pukotinama iznad nosa i sitnim brazdama na obrazu. Ovalno mladoliko lice oivičeno stiliziranim vijencem razlikuje se od prethodnih nešto većom

širinom, te rustičnije rađenim očima, prikazanim uskim reljefnim ovalom. Stilizirani vijenac ima sličan oblik kao kod prethodnih, ali je ukras mnogo jednostavniji — sastoji se od nekoliko grupa većih reljefnih crta, koje se spuštaju okomito od šiljatog vrha prema dolje, te predstavlja našu drugu varijantu. Od stražnjeg nastavka za pričvršćivanje koji je počinjao od samog ruba vijenca sačuvao se samo mali ostatak. Oštećeni su i rubovi vijenca, lijevo oko, nos i obraz, te lijeva strana usta i brade. Sadašnje dimenzije su $18 \times 16 \times 14$ cm. — Nalazište Osijek, Donji grad, Trg Vladimira Nazora. Nađen je prilikom polaganja dvostrukog tramvajskog kolosijeka, dar ing. Radovana Dragutinovića 1955. godine. Inv. br. 496, t. III, 1.

7. Antefiks od tamnije crvenkastosmeđe pečene gline, grubo rađen, s površinom išaranom brojnim pukotinama. Rustikalno stilizirana mladolika glava oivičena je stiliziranim vijencem sličnim prethodnom, koji gore završava u šiljak, dok su mu donji rubovi poravnati u nivou brade i stražnjeg produžetka. Ispod niskog kosog čela su rustikalno izrađene oči nejednake veličine i položaja, prikazane dvostrukim reljefnim ovalima. Nos je po čitavoj dužini oštećen, usta su vrlo mala, a brada zaobljena. Vijenac je ukrašen sličnim vertikalnim linijama kao kod prethodnog. Straga je ostao potkovasti trag od šupljeg nastavka za pričvršćivanje, dimenzija 12×16 cm, a koritasta šupljina između njegovih krakova popunjena je glinom i grubo poravnata. Osim nosa oštećen je i donji dio desne strane vijenca, a stražnji nastavak je, kako je rečeno, potpuno odbijen. Dimenzije su mu $15,6 \times 15,8 \times 5,7$ cm. Nalazište Osijek, dar C. F. Nubera 1895. godine. Inv. br. 810, t. III, 2.

8. Antefiks od ciglastocrvene gline, predstavlja ovalno mladoliko lice s krupnim, gotovo realistički prikazanim očima, kod kojih reljefne ovalne linije označuju kapke, a dosta veliki reljefni ovali same oči. Ispod oštećenog ravnog nosa su mala puna usta i obla brada. Vijenac je ukrašen krupnim reljefnim vertikalnim crtama (sa strana kao kod prethodnog, dok su gore izgleda bile zrakasto raspoređene, no zbog oštećenosti toga dijela ne može se to sa sigurnošću reći). Straga prelazi u sličan nastavak kao kod ostalih, samo što je niži i manje masivan, a također se samo djelomice sačuvao. Dimenzije antefiksa su $17,5 \times 16,5 \times 6$ cm, a nastavak (nepotpune) $10 \times 8 \times 16,5$ cm. — Nalazište Osijek, Donji grad, našao Josip Bardić 1896. godine vjerojatno kod kopanja temelja za Topničku vojarnu. Inv. br. 1280, t. IV, 1.

9. Antefiks tamnije crvenkastosmeđe boje, predstavlja ovalno, gore malo prošireno mlado lice s krupnim koso položenim očima s reljefno izraženim kapcima, ali bez zjenica. Ispod krupnog ravnog nosa su mala puna usta i malo oštećena zaobljena brada. Lice je oivičeno nešto užim sličnim stiliziranim vijencem kao kod prethodnog, samo što je odozgo izgleda bio zaokružen, a ne šiljat (tu je nažalost oštećen) i što su donji rubovi bili poravnati, za razliku od prethodnog, u visini brade. Sličan ukras reljefnih crta raspoređen je međutim zrakasto, a u visini očiju su dva kosa krsta, izgleda međusobno spojena preko čela, tik ispod vijenca, nekom vrpcom(?). Stražnji rub vijenca nastavlja se neposredno u dugi masivni šuplji nastavak za pričvršćivanje, koji ni u ovom slučaju nije sačuvan u punoj dužini. Dimenzije produžetka su: vanjska visina 8,8, nutarnja 6,8, vanjska širina 15, nutarnja 11,5, sačuvana dužina 18 cm. Dimenzije antefiksa su $17 \times 16 \times 5$ cm.

Nalazište Osijek, Donji grad, nađen je prigodom kopanja temelja za Topničku vojarnu, dar V. Štajna 1896. godine. Inv. br. 1278, t. IV, 2, i t. V, 2.

10. Antefiks od crvenkasto pečene gline, prikazuje mlado ovalno lice slično ranijim, s velikim, malo koso položenim očima nejednakog oblika, predstavljenim dvostrukim ovalnim reljefnim linijama, ali bez zjenica. Ispod ravnog nosa su mala puna usta i obla brada. Od vijenca sličnog kao kod broja 8 sačuvao se samo mali ostatak s desne strane, s dvije velike reljefne vertikalne crte, dok je sve ostalo odbijeno. Stražnja strana je koritasto udubljena i grubo obrađena, a od šupljeg nastavka za pričvršćivanje sačuvali su se samo mali ostaci. Sadašnje dimenzije su $14 \times 14,5 \times 6$ cm. Nalazište Osijek, Donji grad, Oreškovićeve ulica — nađen je 1966. godine u rovu za toplovod pred kasarnom nasuprot bolnice, zapadno od glavnog ulaza u kasarnu (prije Topnička vojarna), u sivkastoj zemlji na dubini od oko 1,5 m. Inv. br. 8931, t. V, 1.

11. Antefiks od gline, tamnije crvenkastosmeđe boje, hrapave površine, prikazuje mladoliko ovalno lice niskog čela, vrlo krupnih, plastično prikazanih očiju, s reljefnim kopcima i krupnim jako istaknutim jabučicama trokutastog presjeka. Ravan nos je malo oštećen, a odmah ispod njega su mala puna usta i obla brada. Vijenac se razlikuje od ostalih kružnim oblikom, nemarno rađenim rubom i ukrasom, a nedostaje mu desni donji dio i gotovo čitava lijeva strana. Na ostatku donjeg dijela desne strane sačuvan je vjerojatno dio reljefnog ornamenta u obliku vertikalne grupe »ribljih kostiju« kao kod našeg broja 1, dok je sav ostali dio pokriven nizovima plastičnih bobica, i to tako, da ih je sa strana manje, a u sredini više. Od jedne do druge sljepoočnice ide uska reljefna vrpca tik ispod ruba vijenca, slično kao kod našeg broja 9. — Stražnja strana je grubo rađena i koritasto udubljena, s ostacima nastavka za pričvršćivanje na donjem dijelu. Dimenzije su $17,5 \times 14 \times 6$ cm. Nalazište Osijek, nađen krajem XIX. st., bez bližih podataka. Inv. br. 1245, t. VI, 1.

12. Antefiks od ciglastocrveno pečene gline, prikazuje mladoliko ovalno lice krupnih plastičnih očiju s reljefnom linijom koja označava kapke, i jako naglašenom reljefnom jabučicom. Ispod ravnog nosa su mala puna usta, dok su zaobljena brada kao i obje strane lica i vijenca nešto oštećeni. Kosa je bila pokrivena vijencem koji se završavao u šiljak, a s prednje je strane imao dva uzdužna žlijeba. I gornja i donja strana su mu nazupčane, a sa vrha visi iznad sredine čela neki privjesak. Sadašnje dimenzije su $16,5 \times 13,5 \times 5,5$ cm. Nalazište Osijek, Donji grad, nađen je u iskopu za cestu od Pristaništa prema Miljanovićevoj ulici, na sjevernoj strani zavoja, dar N. Kalmara 1961. godine. Inv. br. 7567, t. VI, 2.

13. Antefiks od tamnocrvenosmeđe pečene gline, prikazuje ovalno mladoliko lice, tamnocrveno obojeno, sa jako naglašenim obrvama i trepavicama oko krupnih, plastično rađenih očiju. Ispod ravnog, malo oštećenog nosa, su mala puna usta, zaobljena brada i početak vrata, što još nalazimo jedino kod slijedećeg primjerka. Ovalni vijenac sa stepenastim lučnim ispupčenjem koje završava u šiljak, ukrašen je reljefnim lukovima i poprečnim crticama slično kao kod naše prve varijante, a na čelo se spuštalo pet bobica, od kojih je srednja nešto veća, slično kao i kod spomenutih primjeraka. Straga je dosta grubo obrađen te ima, za razliku od ostalih, plitki potkovasti žlijeb, dimenzija $12 \times 10 \times 1,7$ cm. Sudeći po tome, šuplji nast-

vak za pričvršćivanje nije kod ovog primjerka bio organski spojen s antefiksom, nego je ovdje taj problem bio riješen na neki drugi način, o kojemu međutim nemamo dovoljno podataka. Sadašnje (nepotpune) dimenzije su $15,5 \times 14,5 \times 5$ cm. Nalazište je Osijek, Donji grad, nađen u iskopu za novu višekatnicu na uglu ulice Branka Radičevića i Trga Vladimira Nazora 1954. godine. Inv. br. 6192, t. VII, 1.

14. Ovaj je primjerak jedini izrađen od svijetložućkaste gline, a s prednje strane je obojen tamnocrvenom bojom, što nalazimo jedino još kod prethodnog primjerka. Sačuvano je samo ovalno mladoliko lice s malim, malo kosim, plastično rađenim očima s jako ispupčenim jabučicama. Na donjem kapku lijevog oka označene su dosta velikim reljefnim crticama trepavice, a slično je označena i desna obrva. Ispod krupnijeg, neznatno oštećenog nosa, koji je možda bio malo povijen, su mala usta i obla brada, ispod koje se vidi mali ostatak vrata, što se također primjećuje samo još kod prethodnog primjerka. Od vijenca sačuvani su samo ostaci boba na čelu, dok se tragovi stražnjeg nastavka nisu sačuvali. Sadašnje dimenzije (ustvari samo lica) su $12 \times 9 \times 6$ cm. Nalazište Osijek, krajem prošlog stoljeća, bez bližih podataka. Inv. br. 2503, t. VII, 2.

15. Fragment lica od smeđe pečene gline, dosta grube površine; sačuvan je dio čela, vrlo krupno oko s plastično označenim kapcima i samom očnom jabučicom, velik ravan, malo oštećen nos, mala puna usta i obla brada, te dijelovi lijevog i desnog obraza. Kako je sa svim strana i straga odlomljen, ne može se zaključivati o načinu kako je bio oivičen i pričvršćen. Sadašnje dimenzije su $11,5 \times 6,3 \times 4$ cm. Nalazište Osijek, dar M. Zuckera 1903. godine. Inv. br. 2914, t. VIII, 1.

16. Ovalno mladoliko lice od crvenkasto pečene gline, ali s jako izrazitim plastičnim očima s velikim reljefnim jabučicama trokutastog presjeka. Nos je otučen kao i čitav vijenac, a također i stražnji nastavak za pričvršćivanje, koji je ostavio trag u potkovastom udubljenju, po čijim se ivicama i odlomio vijenac.

Sadašnje dimenzije (nepotpune) su $13,5 \times 10,5 \times 4,5$ cm. Nalazište Osijek, dar C. F. Nubera 1895. godine. Inv. br. 804, t. VIII, 2.

17. Mali ulomak desne strane ovalnog mladolikog lica od tamnosmeđastocrvenkasto pečene gline. Preostao je samo dio desnog oka, kod koga su kapci označeni ovalnom reljefnom linijom, a unutar nje sličnom takvom linijom i obris samog oka; zjenica nije označena. Od vijenca sačuvao se samo mali dio s ostatkom vertikalne reljefne crte kao kod naše druge varijante. Njegov rub se straga stapao s dugačkim masivnim šupljim nastavkom, od koga se sačuvao samo manji dio. Sadašnje dimenzije su $15,5 \times 6 \times 10$ cm. Nađen je vjerojatno u Osijeku tridesetih godina ovog stoljeća. Inv. br. 6614, t. VIII, 3.

18. Ulomak lica antefiksa svijetlosmeđaste boje, sačuvao se desni dio mladolikog ovalnog lica, i dio lijevog obraza. Veliko oko ima rustikalno izvedenu reljefnu liniju kapaka, i unutar nje je isto tako označeno samo oko bez zjenice. Nos je oštećen, a tik ispod njega su mala puna usta i zaobljena, također oštećena brada. Stražnja strana je ostala koritasto udubljena, a od nastavka za pričvršćivanje nije se očuvao nikakav trag, kao ni od vijenca. Sadašnje dimenzije su $14,5 \times 9,3 \times 4$ cm. Nalazište Osijek, dar C. F. Nubera 1895. godine. Inv. br. 829, t. VIII, 4.

19. Mali uzdužni ulomak srednjeg dijela ovalnog lica od gline, smeđasto pečene, s kosim niskim čelom i ostacima krupnih, plastično prikazanih očiju, vrlo istaknutim, malo sedlastim nosom, malim punim ustima i zaobljenom bradom. Od vijenca sačuvan je samo neznatan ostatak na sredini čela, s bobastim visuljkom, ali ipak dosta da možemo suditi da je bio sličan varijanti 1. Straga je bio koritasto udubljen, dok se tragovi produžetka za pričvršćivanje nisu sačuvali. Sadašnje dimenzije su 15,5x5x3,9 cm. Nalazište Osijek, Donji grad, nađen kod kopanja temelja za bolničku kuhinju na dubini od oko 2 m, 1939. godine. Inv. br. 5918, t. IX, 2.

20. Antefiks od smeđastocrvenkasto pečene gline, grube površine i izrade. Prikazuje mlado, gore šire, dolje uže bezbrado lice, malo kosih plastičnih očiju označenih vanjskim i nutarnjim reljefnim linijama i reljefnim zjenicama. Ispor ravnog, dosta oštećenog nosa, bila su mala puna usta i razmjerno šiljata brada, te mali ostatak vrata. Od vijenca sličnog našoj prvoj varijanti ostao je samo gornji dio ukrašen s nekoliko redi vertikalnih crtica, dok se na čelo spušta čitav niz dugoljastih bobica simetrično raspoređenih oko jednog dužeg privjeska koji se spušta na sredinu čela sa šiljastog vrha vijenca. Stražnja strana je grubo obrađena, a od nastavka za pričvršćivanje ostao je samo mali ostatak. Sadašnje dimenzije su 15,5x10,5x4,5 cm. Nalazište Batina Skela, Gradac, iskopan na polju Miše Kovačića prilikom poljoprivrednih radova 1970. godine. Inv. br. 8965, t. IX, 1.

21. Veliki antefiks u obliku tragičke maske. Prikazuje bradatog muškarca sa krupnim, realistički prikazanim očima, pri čemu su zjenice udubljene, iznad kojih su guste i jako istaknute nabrane obrve. Nos je ravan, nizak i širok, velika iscerena usta pokazuju zube, kosa na čelu i brada spletene su u vertikalne vitice, a sa strana u pletenice. Maska je ozdo ravna, a sa strana i ozgo završavala se radijalno raspoređenim zupcima. Od nastavka straga sačuvani su samo tragovi. Bila je razbijena na dva dijela, koji su sada spojeni. Površina joj je djelomično restaurirana i prebojena, a oštećenja se još vide na dijelu brade i lijevom donjem rubu zupčaste ivice. Visina 23, širina 19, debljina 5 cm. Nalazište Osijek, dar C. F. Nubera 1895. godine. Inv. br. 808, t. X, 1.

22. Velika tragična maska od gline, ciglastocrvenkaste boje, gotovo identična prethodnoj. Čelo, nos, usta i obje bočne strane su više ili manje oštećene. Bujna kosa bila je spletena u vertikalne zavojite rese kao i brada, krupne, gotovo realistički rađene oči, izvedene su reljefnim linijama i udubljenjima. Širok nos je, kako je rečeno, nešto oštećen, a velika usta su razjapljena, tako da se vide zubi. Maska je dolje ravna, a sa strana i ozgo je bila zakošena prema natrag te je tu možda imala nazupčani rub kao i prethodna. Stražnja strana, grubo rađena, nosi na svom donjem dijelu trag šupljeg potkovastog nastavka za pričvršćivanje, kojemu su vanjske dimenzije vjerojatno iznosile 17x10 cm. Sadašnje dimenzije samog antefiksa su 21x19x7 cm. Nalazište Osijek, dar M. Zuckera 1903. godine. Inv. br. 2919, t. X, 2.

Analogije našim primjercima su vrlo rijetke. Tako su iz provincijalnih vila u susjednoj Mađarskoj poznata samo dva primjerka iz Ravazda-tragična maska s dugom kosom i bradom, i jedna ženska glava sklopljenih očiju i duge ravne kose, preko koje je vjerojatno lavlja koža. E. Thomas zaključuje po tome da se vjerojatno radi o glavi Heraklove žene Omfale kao

zaštitnice kuće.¹ Međutim te glave ni po stilu, ni po tehnici, ni po prikazanim osobama nemaju gotovo nikakove sličnosti s našima-daleko su rustikalnije, a nema ni traga stiliziranim vijencima.

U Slavoniji dosad ne znamo ni za jedan primjerak izvan Osijeka (izuzev naš primjerak iz Batine Skele), a nisu nam poznati takovi antefiksi ni iz susjednih pokrajina (sjeverne Bosne, Srijema, Srbije i zapadne Hrvatske te Dalmacije).^{1a} Iz Slovenije Abramić navodi antefikse iz Ptuja s palmetom ili tragičnom, obično ženskom maskom², no nažalost bez ilustracija i detaljnijeg opisa, tako da ne znamo da li su slični našima ili ne (što bi moglo biti obzirom na tijesne privredne, vojničke i kulturne veze između Poetovija i Murse).³

Dalje nekoliko sličnih primjeraka imamo u Carnuntumu⁴, no nažalost u premalim ulomcima, tako da ne možemo sa sigurnošću reći koliko su bili slični našima. Ipak izgleda da su postojale i dosta znatne razlike u općem izgledu i konstrukciji između tih i naših primjeraka.

Nešto drukčiji je i primjerak iz Aquincuma⁵, gdje imamo rustikalno izvedenu glavu s dugom kosom i astralnim znakovima u jednom reljefnom okviru. — Po izgledu lica sličan je našim primjercima s mladolikim licem jedan antefiks iz Corpadee (okrug Cluj)⁶, koji ima sličan stilizirani polukružni vijenac kao naš primjerak br. 11, ali je taj ipak drugačije ukrašen, a osim toga ne pokriva prednji dio frizure. Drugi rumunjski primjerak iz Apulum (Alba Iulia), koji se također datira u 2. — 3. st. n. e., a predstavlja bradatu, skoro okruglu masku⁷, sličniji je ranije navedenom primjerku iz Ravazda, te ima samo vrlo daleke analogije s našim bradatim maskama.

Analogije koje bi po našem mišljenju mogle osvijetliti porijeklo prvog tipa naših antefiksa (onih s mladolikim licem i vijencem), potječu iz srednje Italije, točnije iz Etrurije, gdje je na primjer u temeljima jedne građevine u Ruselama s kraja VI. st. pr. n. e. nađen jedan antefiks od gline, koji predstavlja mladoliko bezbrado lice okruženo stiliziranim vijencem sličnim našima, ali je lice dano u izrazito arhaičnom stilu⁸.

To bi mogla biti polazna točka za razvoj naših antefiksa, koji se dalje odvijao na tlu Italije, kako nam pokazuju nalazi iz Tarenta.⁹ Ovdje je međutim sličnost u izgledu lica i donekle u samoj konstrukciji, ali za razliku od naših ovdje je prikazana duga valovita kosa na ovalnoj pozadini, ali bez stiliziranog vijenca. Ova bi lica mogla imati svoje uzore u predstavama na sicilskim novcima i južnoitalskim vazama¹⁰, a datiraju se u prvu polovicu IV. st. pr. n. e.¹¹

Kod nas su mogli doći samo nakon rimskog osvajanja ovih krajeva, i to tek s početkom intenzivne romanizacije od početka II. st. n. e. dalje, kada Mursa dobiva kolonijalno pravo, i kada počinje razdoblje intenzivne izgradnje.¹² Tada su se i tu počele graditi kuće od opeka po italiskim uzorcima, sa krovovima od velikih crijepova, čiji su sastavci bili pokriveni kuburama (imbeksima). Na krajevima nizova tih imbreksa kao njihov ukrasni završetak su se i postavljali antefiksi, bilo figuralni, bilo u obliku palmeta i slično.¹³ Za njihovo pričvršćivanje su i služili spomenuti šuplji nastavci, koji su ustvari i sami predstavljali imbrekse¹⁴.

Za takovu dataciju (prva polovica II. st. n. e.) govorila bi i analogija gornjeg, stepeničasto ispupčenog dijela našeg vijenca sa takovim ukrasom frizure carice Sabine, žene Hadrijanove^{14a}, na što ćemo se još vratiti kasnije. — Prvi primjerci antefiksa u Mursi mogli su biti donešeni iz neke italske radionice, a zatim su mogli biti rađeni i u domaćim radionicama od doseljenih ili domaćih majstora po donesenim uzorima. Za domaći rad govorila bi i loša kvaliteta nekih naših primjeraka, naročito br. 3., koji zbog toga i nisu morali biti u upotrebi, nego su samo predstavljali »škart« robu. Stranim uzorcima mogli bi pripadati naši brojevi 13 i 14, koji se od ostalih razlikuju po fakturi, bojenju površine, trepavicama, ostatku vrata, i naročito po načinu pričvršćivanja, jer nisu bili organski spojeni s nastavkom. Po uzoru na njih mogli su biti rađeni primjerci naše varijante 1, koji imaju dosta slične ukrase vijenca, dok se ostali primjerci ukrasima svog vijenca izdvajaju. Dok bi za ukras našeg primjera br. 11 našli donekle analogije u ukrasu navedenog antefiksa iz Corpadee, koji ima umjesto bobica vrlo gusto žigosane kružice, dotle za primjerke s vertikalnim reljefnim crtama nemamo analogija. Za ukras primjerka br. 12 s donjogradskog Pristaništa imamo možda analogiju u tretmanu frizure jedne kasno arhajske Afrodite na prijestolju iz Donje Italije.¹⁵

Što se tiče naših bradatih maski naveli smo da nemaju mnogo sličnosti s ostalim nama poznatim bradatim maskama iz Madžarske i Rumunije, dok bi im daleki prauzor mogli možda naći u jednoj bradatoj glavi na prednjoj strani akroterija (koji također imaju sličan razvoj i funkciju kao antefiksi) iz Cerveterija, datiranog u prvu polovinu V. st. pr. n. e.¹⁶ I tu imamo slično rađene oči, krupni nos, razjapljena usta sa zubima i bradu, ali je u kosi vijenac od lišća, dok je cijela glava uokvirena jednom velikom kružnom položom, kojoj ustvari i služi kao ukras. Ova grupa antefiksa je mogla imati i grčko porijeklo, te se što više navodi da je ukrašavanje antefiksa maskama izumio Sikionac Butades u Korintu.¹⁷ Osim ovih najstarijih indirektnih svjedočanstava o teatru u Mursi, imamo još više neobjavljenih rimskih lampica iz Osijeka sa različitim varijantama bradatih maski, no ni jedna od njih ne odgovara tipu prikazanom na antefiksima.

Za druge antefikse ne bismo mogli sa sigurnošću reći koga predstavljaju, jer imaju premalo karakteristika za determiniranje. Za većinu bi možda mogli pretpostaviti da predstavljaju neko žensko božanstvo (prva varijanta s privjescima na čelu!), dok bi ostali možda mogli predstavljati neka muška božanstva, pri čemu bi kod našeg broja 9, možda mogli pomišljati na Heliosa, obzirom na karakteristični ukras radijalnih zraka. Što se tiče karakterističnog ukrasa u obliku stiliziranog vijenca kojim su oivičene naše mladolike glave, za koji nismo mogli naći adekvatniji naziv, on je srodan dijademi, no ipak nije sasvim analogan s njom. Dijadema vuče porijeklo iz pradavne prošlosti, i to s Orijenta, gdje je prvobitno bila oznaka božanstava i vladara,¹⁸ a kasnije je prešla u Grčku i Rim, a odatle i u evropsku kulturu srednjega vijeka pa i kasnije. — Zanimljivo je da se u najbližoj okolini Osijeka, u Bizovcu, sačuvao osebujan, donekle sličan, nakit glave u ženskoj narodnoj nošnji sve do danas. Detaljnije proučavanje naših i njima srodnih, još ne publiciranih antefiksa, dalo bi značajne podatke za kulturne uticaje, umjetničke sposobnosti, nošnju, vjerovanja i tehničku vještinu antičkih stanovnika naših krajeva.

- ¹ E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964. str. 294—5, t. 184, 1 i 2.
- ^{1a} Naknadno sam prigodom svog boravka u Arheološkom muzeju u Zagrebu ljubežnošću dr. Branke Vikić, dobio na uvid antefikse i podatke o njima, i ustanovio da se u AMZ nalaze još tri antefiksa iz Osijeka, koji su tamo dospjeli kao dar Oskara Frimla—Antunovića 1927. godine. Sva tri su vrlo slična prvoj varijanti našeg tipa 1, tj. imaju isto ovalno mladoliko lice s krupnim bademastim očima. Kod dva primjerka vijenac je sličan po obliku i ukrasu onom kod našeg broja 4, dok je kod trećeg istog oblika, ali se ukras sastoji od niza paralelnih vertikalnih linija, koje su sa strana na sredini prekinute polukružnim ukrasom, dok na sredini gore imamo vertikalni pravokutnik s reljefnim krugom i lukovima, jedno iznad drugog. Ispod toga je niz kratkih vertikalnih crtica koje padaju na čelo. U Arheološkom muzeju u Zagrebu nalaze se osim ovih samo još jedan rustikalno rađeni primjerak iz Srijemske Mitrovice, jedan manji također vrlo rustikalni primjerak iz Zemunna, jedan grubi primjerak s nepoznatog lokaliteta, te jedan primjerak u obliku male tragične maske iz Siska, no svi oni nemaju gotovo nikakove sličnosti s našima. — Najsrdačnije zahvaljujem dr. Branki Vikić na pruženim podacima i pomoći.
- ² M. Abramić, *Poetovio*, Ptuj 1925, 87
- ³ Ispor, na pr. sarkofag iz Ptuja, Abramić, o. c. sl. 10, i odgovarajući iz Osijeka, D. Pinterović, *Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i okolice*, Osječki zbornik VI, 1958, sl. 4, itd. — Te veze inače još nisu detaljnije obrađene.
- ⁴ E. Swoboda, *Carnuntum*, Wien 1953, t. XLVIII, 1—3
- ⁵ Kuzsinsky B., *A. Gázgyári Római fazekastelep Aquincumban*, Budapest Régiségei XI, Budapest 1932, str. 321, sl. 325,
- ⁶ *Römer in Rumänien*, Ausstellung des Römisch—Germanischen Museums Köln und des Historische Museums Cluj in Köln 12. II — 18. V 1969., Köln 1970, str. 242, 101, 1,
- ⁷ *Ibid.*, t. 101, 2,
- ⁸ R. Naumann, *Rusellae*, *Mitt. d. Deutschen Archäol. Inst. Röm. Abt.* 66, 1959, str. 26, t. 11 a, b
- ⁹ E. Mercklin, *Antike Stirnziegel im Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg*, *Vjes. za arheol. i histor. dalm.* LVI—LIX/2, Split 1957, str. 35—36, t. V, sl. 3 i 4,
- ¹⁰ O. c., 35
- ¹¹ *Ibid.*
- ¹² J. Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, *Vjes. hrv. arheol. dr. n. s.* IV, Zagreb 1900, str. 23 i dalje
- ¹³ A. Rich, *A. Dictionary of Roman and Greek Antiquities*, London 1901, 39
- ¹⁴ Usporedi N. Lamboglia, *Una nave del III o II secolo a C. nelle aque di porto Venere?*, *Rivista di studi Liguri* XXXI/3, Bordighera 1965, str. 246, sl. 2,
- ^{14a} a. B. Vikić—Belančić, *Rimski koštani predmeti iz Osijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, *Osječki zbornik* II—III, Osijek 1948, sl. 3a, str. 40,
- ¹⁵ G. Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, Propyläen — *Kunstgeschichte* III, Berlin 1927, str. 671, t. VI.
- ¹⁶ O. Benndorf, *Über den Ursprung der Giebelakroetrien*, *Jahresh. d. Österr. Archäol. Inst.* II, Wien 1899, str. 11, sl. 9
- ¹⁷ *Ibid.*
- ¹⁸ R. Forrer, *Reallexicon d. präh., klas. u. frühchristl. Altertümer*, 174—5.

Fotografije: Rudi Bartolović.

ROMAN ANTEFIXA IN THE MUSEUM OF SLAVONIA

A kind of material from Roman Mursa that has hitherto rarely been worked on in literature, is described here. Namely, terra cotta antefixes from the Museum's archaeological collection are represented of which 20 pieces were found at Osijek, and only one near Osijek at Batina Skela on the Danube. In the whole of Slavonia, as far as our evidence goes, there have never been found similar objects, but of course some far-fetched analogies could be stated among the Roman material from Siscia, Sirmium, Aquincum, Carnuntum, Apulum, Corpadea, Ravazd and among some more ancient material from Tarentum. These clay decorations invented by Etruscan architects and borrowed by the Romans, were used to decorate various parts of an edifice externally, as well as internally to cover a flat surface or conceal junctures between two blocks of masonry. The material from Mursa as well as the analogies from Pannonia and Dacia indicate that they were probably used to conceal the end of the ridge tiles (*imbrices*) and the juncture of the flat ones (*tegulae*). Antefixes are in general decorated with reliefs of palm-leaves, lion's heads, young female or bearded male faces or masks. Our collection consists of only two types of decorated antefixa. The bulk of them is decorated with a young female face (plate I—IX) whereas only two pieces belong to the type with bearded masks (plate X). The female faces have a special head-gear which in some of the variations resembles the hair-dressing of Hadrian's wife Sabina, as is represented on some coins. This feature might be a hint as to the dating of our Mursan antefixa. We know that romanisation of this part of Slavonia (i. e. the southeastern part of Pannonia Inferior) started after the occupation of the land was completed at the end of the first century and at the beginning of the second when Hadrian founded the colony Mursa. As can be judged by epigraphic and archaeological material romanisation took deeper roots here during the reign of the Antonini and the Severi up to the middle of the third century when disastrous wars, barbaric invasions and christianity, that slowly but steadily shook the old system down to the roots, caused the decline of the Roman Empire. It is assumed therefore that probably only in the second and first half of the third century houses were built in Mursa in an Italic style with atria and peristylia and that these houses with roofs of *tegulae* and *imbrices* were also decorated with the antefixes from our collection.

1

3

2

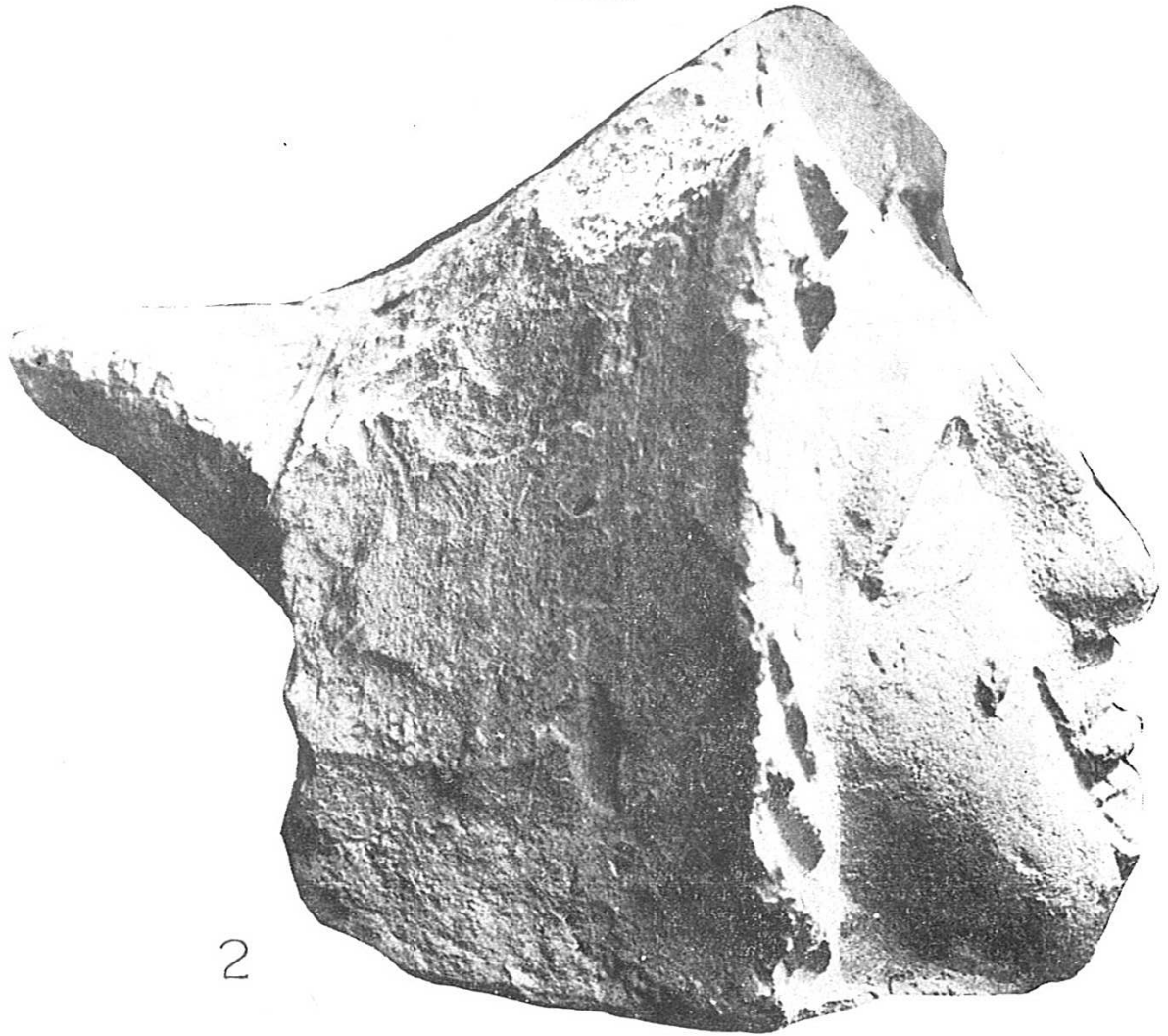
1

2

1

2

1

2

